

АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВНИКА П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА)

Особливе місце в словниковому складі української мови на різних етапах її функціонування належить абстрактній лексиці – словам, які називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами [2, с. 7–8]. Іменники з абстрактним значенням становили окрему групу слів із певним набором дериваційних засобів уже в праслов'янській мові [3], а в подальші періоди відбувалися процеси її розвитку й удосконалення. На початку ХІХ ст. велика кількість абстрактних найменувань була зафіксована в словнику П. Білецького-Носенка.

1. Перша і найбільша за обсягом група абстрактних іменників, за нашими даними, позначає різноманітні поняття, пов'язані з життям і діяльністю людини, її поведінкою, характером, станом, у якому вона перебуває, тощо.

Найменування почуттів представлені численними абстрактами в українській мові ХІХ ст.: *бажанье* (49), *благодарствіе, благодарство* (57) “вдячність”; *боясть* (60) “боязнь, жах, страх”; *вдяка, вдячность* (70), *взгарда* (74) “гордість, пихатість”; *взгорженье* (74) “презирство”; *вира* (78), *жаданье* (136), *жалоць* (136) “скорбота, співчуття”; *жаль* (136), *жахь* (136), *журба* (140), *зздрость, зайздрість* (144), *ззорь* (144) “сором”; *ласка* (205) “милість, милосердя” та ін.

Велика група іменників з абстрактним значенням називає різноманітні дії, процеси, виконувані істотою: *баченье* (52), *бдинье* (52) “неспання”; *биготня* (54) “біганина, їзда”; *бийка* (55) “бійка, бій”; *битва* (56), *блуканье* (57) “мандрування, поневіряння”; *богомолье* (58) “ходіння на поклоніння святим місцям”; *вештанье* (74) “ходіння, поневіряння”; *ловь* (212) “полювання” тощо.

Деякі абстрактні іменники вказують на стан, у якому перебуває істота, наприклад: *бездилье* (53), *безпеченство* (53) “безпечність, безтурботність”; *прожнованье* (302) “ледарство, лінощі”.

Назви особливостей поведінки, рис характеру людини також представлені в аналізованому словнику численними абстрактними іменниками: *безецность* (53) “безчесність”; *бережность* (53) “обережність”; *благостыня* (57) “щедрість”; *блазенство* (57) “блзнюваня”; *блазеницина* (57) “те саме”; *блзнерство* (57), *борзость* (59) “спритність, швидкість”; *валечность* (68) “хорообрість, відвага”; *вертлявость, вертляность* (73) “жвавність, спритність”; *вирность* (78),

зречність (106) “ввічливість”; *легкодушство* (206) “вільнодумство, легковірність, боягузтво” та ін.

Окремі іменники вказують на процес і результат мовленнєвої діяльності людини: *базиканье* (49) “базікання, жіноча розмова”; *байда* (49) “марнослів’я”; *байка* (49), *бисида*, *бесида* (56), *брехня* (61), *брыдня* (61) “вігадка, небилиця, казка”; *вговорь* (70) “умова, договір”; *вымова* (89) “відмовка”; *вяканье* (90) “недоладне, пусте мовлення”; *гариканье* (95) “бурчання, лайка”; *геркотня*, *геркотанье* (97) “гучна розмова невідомою мовою”; *лай*, *лайка* (205).

До абстрактних іменників відносимо також назви процесів та результатів розумової діяльності людини, наприклад: *вигадка* (75), *вигадка* (88), *виденіе* (76) “відання, знання”; *гада*, *гадка* (92) “думка”; *догадь* (120) “здогадка”; *думка* (126) “поняття, думка”; *мудрацья* (230) “хитра вигадка” тощо.

Деякі абстракти характеризують життя людини: *безгидье*, *безгодье* (52) “нешастя”; *бездылье*, *бездолье* (53) “нешастя, невдача, біда”; *безталанье* (53) “нешастя”; *бида* (55) “біда, горе, нещастя”; *биднота*, *бидота* (55) “бідність, злидні”; *вдача*, *удача* (70), *злиденство*, *злиденье* (156) “бідність”; *знегода* (158) “біда, нещастя”; *лихо* (210) “нешастя, біда, зло”.

Доволі велика частина абстрактів називає чин, професію, стан людини, її постійне заняття, наприклад: *атаманство* (46), *бабство* (48), *бондарство* (59), *броварство* (62), *бурлацтво* (64), *вертепство* (72) “заняття представників вертепу”; *верхотруство* (73) “заняття сажотруса”; *видьомство* (76) “чаклунство, чарівництво”; *гамарство* (93), *ганчарство* (94), *гантарство* (94), *гетманство* (97), *гутницьство* (110), *дитярство* (116), *жовнирство* (139), *знахарство*, *знахирство* (157), *ковальство* (187) тощо.

Окремі абстрактні іменники позначають поняття, пов’язані з релігійними уявленнями людини, її забобонами, наприклад: *бисота* (56) “влада нечистої сили”; *болванство* (59) “язичництво”; *вроки*, *уроки* (86) “пристріг”. До цієї ж групи можна віднести також найменування обрядів, звичаїв, обрядових дій: *весилье* (73) “весілля, шлюб”; *вечорниця*, *вечорници* (74) “вечірка, посиденьки з вечора”; *кресбины* (196) “хрестини” та ін.

Фізичний і психічний стан людини позначають, за нашими спостереженнями, менш численні абстракти: *божовилье* (58), *болесть* (59) “хвороба”; *недуга* (241) “хвороба”; *нездольность* (242) “слабкість, хворобливість”; *несить* (243) “ненажерливість”.

Кілька іменників позначають стосунки між людьми: *братерство*, *братерство* (61); *братимство* (61) “братство, братерство”; *малженство* (219) “шлюб”; *незгода* (241) “сварка, розбрат”; *незлагодство* (242) “те саме”; *одностайность* (259) тощо.

2. Узагальнені найменування ознак за кольором трапляються в обстеженому словнику не дуже часто, наприклад: *близна* (55), *блидость, блидота* (57), *жовтизна* (139).

Назви інших опредметнених ознак трапляються в обстеженому словнику теж нечасто: *буча, бучность* (65) “пишність”; *крохкость* (198) “ламкість”; *марность* (220) “метушня, марність”; *мьякость* (233) “м’якість”; *прудкость* (304) “швидкість”.

3. Серед абстрактних іменників трапляються також параметричні найменування: *більшина* (55) “величина”; *буддень* (63) “робочий день”; *вечорь, вечерь* (74), *вичность* (80), *возовиця* (83) “час, коли возять снопи на тік із полів”; *глибь, глубина* (99), *гуциня* (110), *довжина* (120), *косовиця* (193) “час сіножаті”; *многость* (227) “велика кількість” та ін.

4. Назви фізичних явищ, станів довколишнього середовища становлять, за нашими спостереженнями, не дуже велику за обсягом групу.

Узагальнені найменування звуків представлені такими лексемами: *брязкотня* (63) “звук дрібних металевих предметів”; *гугоць, гугогтя* (108) “шум, гудіння від палаючого вогню”; *гуркотня* (109) “стукіт коліс у млині або по бруківці”; *дзизчанье* (115) “дзижчання”; *лясканье* (216) “хлопання кнотом”; *лясота* (217) “те саме”; *рипотня* (313) “скрип, тріск” та ін.

Абстрактні іменники на позначення явищ природи: *бурханье* (65) “вітровіння, порив негоди”; *вильготность, вильготь* (77) “сирість, вологість; волога, сира погода”; *лискь* (209) “блиск”.

Отже, наслідки розвитку системи абстрактних найменувань зокрема і лексики української мови загалом у ХІХ ст. доволі широко відображає обстежений словник П. Білецького-Носенка. Іменники з абстрактним значенням становлять в українській мові зазначеного періоду цілком сформовану тематичну групу. Абстрактна лексика охоплює всі сфери життя людини, слугує засобом відображення системи цінностей і світосприйняття українців. Найбільша кількість абстрактів стосується життя і діяльності людини: назви почуттів, дій, рис характеру, особливостей поведінки тощо.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до видання В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.

2. Полога Л. М. Абстрактна лексика. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 7–8.

3. Сіроштан Т. В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов’янської мови. *Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців : монографія*. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.